

KS. ZBIGNIEW WIT

ELEMENTY NARODOWE W TROSCE LITURGICZNEJ O CZŁOWIEKA CHOREGO W ŚWIELE POLSKICH RYTUAŁÓW POTRYDENCKICH (1631-1964)

Reforma liturgiczna soboru trydenckiego zmierzała do ujednoczenia wiary i świętych czynności. Służyły temu określenia dogmatyczne oraz nowe księgi liturgiczne. Zaliczamy do nich: *Breviarium* (1568), *Missale* (1570), *Pontificale* (1596), *Martyrologium* (1584), *Caeremoniale Episcoporum* (1600), *Katechizm* (1566), *Rituale* (1614). Uchwały soboru zostały przyjęte w Polsce najpierw na sejmie w Parczewie (1568), a następnie na synodzie w Piotrkowie (1577). Przyjęto również zreformowane księgi liturgiczne edycji rzymskich oraz wydawano własne z zachowaniem zwyczajów rodzimych. Nas interesują przede wszystkim pozamszalne księgi posług liturgicznych kapłana, czyli agendy. Do najstarszych rękopiśmiennych należą agendy biskupa warmińskiego Anzelma (2 poł. XIII w.), wrocławskiego biskupa Henryka (pocz. XIV w.), krakowskiego biskupa T. Strzępińskiego (ok. 1500), a także drukowane wileńskie (1499, 1505), gnieźnieńskie (1503, 1512, 1549), krakowskie (1504, 1505, 1517, 1520, 1574), płockie (1554), warmińskie (1505, 1512, 1520, 1574/1578, 1616/1617). Proces ujednoczenia agend w Polsce rozpoczęła edycja agendy poznańskiej (1533), a następnie agendy: M. Kromera (1674). St. Karnkowskiego (1578), H. Powodowskiego (1591, 1596, 1598, 1605, 1616, 1630).¹

1. Źródła

Pełnej unifikacji liturgii sakramentów i sakramentaliów dokonał w Polsce *Rytuał Piotrkowski*.² Ukazał się on z polecenia synodu piotrkowskiego (1621) w Krakowie w 1631 r. w oficynie Andrzeja Piotrkowczyka.

Sam rytuał został oparty o rzymskie wydanie *Rituale Romanum* z 1614 r., ale wprowadzono do niego 45 odrębności polskich.³ Arcybiskup Jan Wężyk (zm. 1638) polecał od tej pory stosować w prowincji gnieźnieńskiej tylko tę księgę.⁴ Świadczą o tym również liczne ustawy synodalne.⁵

Cały rytuał składa się z dwóch części: Pierwsza sakramentalna liczy 211 stron,⁶ a druga zawierająca benedykcje, procesje, i egzorcyzmy ma 478 stron.⁷ Trzeba jednak zaznaczyć, że posługiwanie się na co dzień dwuczęściowym rytuałem dużego formatu (in 4) liczącym łącznie 689 stron okazało się niepraktyczne i dlatego już w 1633 r. ukazał się w drukarni kolegium jezuickiego w Wilnie skrócony rytuał małego formatu,⁸ bez notacji muzycznej, zawierający stosowaną liturgię sakramentów św. oraz benedykcji roku liturgicznego i pogrzebu chrześcijańskiego. W następnych wydaniach wprowadzono nowe teksty i obrzędy oraz różne lokalne dodatki.

W okresie potrydenckim ukazało się wiele wydań tego rytuału w różnych oficych polskich. Ks. W. Wrona podaje, że na ogólną liczbę 60 rytuałów przejrzał 39.⁹ Kwerenda przeprowadzona w bibliotekach polskich, pozwoliła piszącemu dotrzeć do 114 różnych edycji rytuału wydawanego dla diecezji ziem polskich. W XIX w., wskutek rozbiorów Polski, karta tytułowa tej książki uległa zmianie, gdyż opuszczano słowa „Regni Poloniae, et Magni Ducatus Lithuaniae” pozostawiając jednak wyrażenie „juxta decretum Synodi Provincialis Petricoviensis”. Jedynie edycje dla Wrocławia, Warmii i Pelplina nie powoływały się wprawdzie na synod piotrkowski, ale powszechnie zaliczane są do rytuałów pochodzenia piotrkowskiego.¹⁰

Od drugiej dekady XIX w. ukazywały się praktyczne wyciągi z rytuału pod tytułem *Vade mecum ad infirmos*.¹¹ Zawierają one przede wszystkim liturgię przeznaczoną dla chorych i umierających. Poszczególne edycje ubogacane były dodatkowymi benedykcjami osób i rzeczy oraz tekstami modlitw prywatnych.¹² W omawianym tu okresie, to jest w XIX i XX w., ukazało się 25 wydań tej książki. Dopiero w roku 1927 opracowano nową edycję rytuału dla Polski w oparciu o jego pierwowzór rzymski,¹³ a do roku 1964 wyszło dwanaście skrótów tego rytuału. W grupie edycji rytuału piotrkowskiego na szczególną uwagę zasługują jednak wydania z terenów peryferyjnych prowincji gnieźnieńskiej.

Do źródeł studium należy zaliczyć także rytuał, który ukazał się w Toruniu w 1691 r. Zawierał on najpierw skrót wydania piotrkowskiego, a później dołączone zostały do edycji łacińskie modlitwy i benedykcje dla chorych oraz umierających, reprezentujące styl pobożności kapucyńskiej. Do wspólnego tytułu *Rituale sacramentorum* miał dodaną księgę chorych, benedykcji i egzorcyzmów.¹⁴ Egzemplarz ten składa się z trzech odrębnych części. Pierwsza stanowi wspomniany wyciąg rytuału piotrkowskiego wydany w Gdańsku pod datą 1700 r. Posiada on własną paginację, spis treści i liczy 116 stron. Druga i trzecia jest przedrukiem opracowania Marcina z Cochem. Jedna nazwana osłoną ludzkiej słabości czyli księgą chorych, podaje w sposób krótki i praktyczny, jak należy sprawować sakramenty chorych oraz jakie modlitwy należy odmawiać przy umierających i konających, liczy łącznie 92 strony.¹⁵ Trzecia zaś była księgą benedykcji i egzorcyzmów zebranych na 492 stronach.¹⁶ Wspólny spis treści zamieszczony na końcu tego egzemplarza świadczy o tym, że był on pomyślany jako jedna całość. Wprawdzie synody polskie zakazywały jego używania,¹⁷ ale późniejsze wydania (1695; 1734) i liczne egzemplarze zachowane w bibliotekach polskich wskazują, że przynajmniej przez pół wieku cieszył się popularnością.

Do źródeł zaliczony został także egzemplarz warszawskiego wydania rytuału z 1772 r. dla polskiej prowincji Ojców Kapucynów. Składał się on z dwóch części.

W pierwszej zamieszczone zostały obrzędy roku kościelnego, przepisy odnoszące się do sprawowania mszy św. i oficjum brewiarza, a w drugiej inne ryty zewnętrzne związane z tradycją religijności rodzimej i domowej,¹⁸ w tym także zwyczaje polskie.

Uwzględnione zostały także te pozycje pozaliturgiczne, które rytuały polecały jako podręczniki przydatne w posłudze chorym i umierającym. Należą do nich np. *Śmierć świętobliwa człowieka chrześcijańskiego* z r. 1685,¹⁹ czy *Wyprawa człowieka do domu wieczności* z r. 1750.²⁰ Inne natomiast podręczniki i książeczki pobożności ludowej wykorzystane zostały tu tylko dla porównania i potwierdzenia żywotności tradycji liturgicznych w przekazach oficjalnych i zakresu ich odbioru przez kręgi szeroko pojętej religijności popularnej.

Pominięto natomiast narodowe edycje np. niemieckiego rytuału warmińskiego z r. 1800 biskupa Karola Hohenzollerna (zm. 1803),²¹ czy rosyjskie wydanie z r. 1869 i 1870 r. Nie wprowadzały one bowiem żadnych zmian w treści interesujących nas tekstów.

Wielość edycji rytuałów potrydenckich w Polsce i dostrzeżone w nich zmiany stały się inspiracją do potraktowania tej księgi jako źródła życia religijnego, a w tym przypadku liturgicznej troski o człowieka chorego w Polsce. Chociaż niektórym edycjom brak w tytule wzmianki, że zostały wydane z polecenia synodu piotrkowskiego, to ich treść wewnętrzna, a przede wszystkim dopuszczenie języka narodowego do liturgii sakramentów św. świadczy, że były one przeznaczone dla diecezji polskich.

Przedmiotem badań jest więc przede wszystkim liturgia sakramentów chorych: spowiedzi, Komunii św. i namaszczenia ze szczególnym uwzględnieniem adaptacji lokalnych, odnoszących się zarówno do zmian samego rytu jak i tekstów, zwłaszcza mówiących o jego polonizacji. Wśród zagadnień szczegółowych zwrócono uwagę na całą troskę pozasakramentalną związaną z nawiedzeniem chorych. Z tym ostatnim problemem związane są obrzędy różnych benedykcji zarówno samych chorych, jak również stosowanych przy ich opiece sakramentaliów. Szczególnie interesującym jest tu wzywanie świętych jako patronów w różnych dolegliwościach.²² Baza źródłowa pracy uwzględnia liczne modlitwy zalecane przez rytuały, które są dobrą egzemplifikacją praktyk pobożności prywatnej i samego klimatu polskiej religijności.

2. Komunia św. chorych

Zachowane formy obrzędów wskazują, że ryt liturgii sakramentu pokuty i pojednania, Komunii św. i namaszczenia chorych zgodny był z przekazem trydenckim. Rytuał piotrkowski podtrzymywał wcześniejsze zalecenia pouczenia, restytucji rzeczy materialnych i dobrego imienia, testamentu, posługując się przy tym językiem polskim. Należy sądzić, że od średniowiecza chory odmawiał w języku narodowym formułę spowiedzi powszechnej i słowa przekazania Ciała Pańskiego „Panie nie jestem godzien” (Warszawa 1824). Cały ryt Komunii św. chorych w języku niemieckim i polskim zamieścił rytuał wrocławski z 1847 roku.²³

W księgach liturgicznych pojawiły się również modlitwy zatytułowane „Akty przed Komunią” w języku polskim (Warszawa 1781), a następnie w języku niemieckim, francuskim, litewskim (Warszawa 1847).²⁴ Spotykamy także własną katechezę

o Najśw. Sakramencie „Jezus Chrystus w Najświętszym (!) Sakramencie” (Warszawa 1837), która ulegała zmianom w następnych wydaniach rytuału.²⁵

Pod koniec XIX w., pod wpływem soboru watykańskiego I, zauważa się tendencje powtórnej latynizacji, by znów wrócić do polonizacji rytu Komunii św. Wiatyku w latach trzydziestych XX wieku. Ostatnie przedsoborowe wydanie rytuału *Collectio rituum* (1963) wprowadziło pytania nawiązujące do sakramentu chrztu związane z wyrzeczeniem się złego ducha i wyznaniem wiary. Praktyka ta znana już była w przedtrydenckich agendach polskich, ale w okresie potrydenckim tylko w edycji rytuału kaliskiego 1732 r. spotkaliśmy pytanie o wiarę: „Credis, quod hic sit Christus Salvator tuus? Quo respondente: Credo firmissime: det ei Sacramentum. - Wierzysz, że tutaj jest Chrystus Twój Zbawiciel? Po odpowiedzi: Wierzę najmocniej: Udzielał mu Komunii św.”²⁶

Adnotację rytuału o uzyskiwaniu odpustów przez osoby towarzyszące kapłanowi udającym się z Najśw. Sakramentem do chorego podaje, za Innocentym XII, po raz pierwszy księga wrocławska z r. 1775.²⁷

Dopiero w ostatnim rytuale przedsoborowym spotyka się odrębny schemat „Ordo ministrandi communionem pluribus infirmis - Obrzęd udzielania Komunii św. wielu chorym”²⁸ przejęty z rytuału rzymskiego, ale w omawianym okresie daje się zauważyć w nim tradycje polskie. Zalicza się do nich katechezę przed udzieleniem namaszczenia. Pierwszym polskim tekstem w tym przedmiocie są zawarte w rytuale kaliskim z 1732 roku²⁹ dokładne wskazówki, jak zachęcać chorego do przyjęcia sakramentów św. (Wiatyku, namaszczenia), szczerego żalu za grzechy, dziękczynienia za łaski oraz pouczenie o skutkach sakramentu.

Pełny tekst katechezy „N. N. Pan Jezus chce ci uczynić łaskę zupełną” podał rytuał warszawski z 1806 z roku³⁰, natomiast skutki tego sakramentu wraz z występującą zawsze modlitwą chorego przed przyjęciem sakramentu namaszczenia „Pragnę Panie ostatnie Pomazanie przyjąć”, podawał rytuał lwowski z 1772 roku.³¹ Trzeba zaznaczyć, że w omawianym okresie spotyka się w polskich źródłach cztery odrębne wersje tej katechezy.³² Sam ryt i modlitwy pozostały w zasadzie niezmienione a niemiecką i polską wersję oracji i formuły sakramentalnej podawał rytuał wrocławski z 1847 roku.³³ Pozostałe edycje podawały zawsze formułę łacińską. Tylko katowickie *Collectio rituum* zamieściło przed namaszczeniem kilka wezwań zaczerpniętych z litanii do Wszystkich świętych.³⁴

Bardzo ciekawy przekaz znajduje się w źródle kaliskim z roku 1732. Bezpośrednio po łacińskiej formuły sakramentalnej zamieszczona została dodatkowa modlitwa w języku polskim. Przy namaszczeniu każdego zmysłu przywoływała ona kolejne części ciała Chrystusa Pana i łączyła je ze zmysłami chorego. Wspominając udrękę i zniewagi im zadane wyrażała prośbę, aby te cierpienia przyczyniły się do zgładzenia grzechów popełnionych przez namaszczone zmysły. Ze względu na ich wyjątkowość podajemy je w całości.

„Przy namaszczeniu oczu. Przez Najsświętsze Oczy twoje Zbawicielu moy, dla mnie przy Męce Krwią zalane, y plwocinami zarzucone, proszę Cię, odpuść że mi, y daruy miłościwie, w czymemciękolwiek (!) przez oczy moię, y widzenie moię, w życiu moim obraził.

Przy namaszczeniu uszu. Przez uszy twoje Najswiętsze, Zbawicielu moy, Chryste, tak wiela despektami, bluźnierstwy, y obelgami, dla zbawienia moiego,

obrażone y napełnione, proszę Cię, nie pamiętajże wszystkich grzechów moich, przez uszy moje y słyszenie moje, popełnionych.

Przy namaszczeniu powonienia. Przez Nayświętsze powonienie twoie Panie Jezu Zbawicielu moy. któryś dla mnie, do smrodliwej piwnicy był wtrącony, gdzieś się owych nieznosnych fetorów nawąchał, proszę Cię odpuśćże mi y daruy miłościwie, w czymemciękolwiek (!) przez zmysł powonienia moiego obraził, żem tyle razy zapachow roznych zażywiąc, serca moiego nie podnosił do Nieba, y do Ciebie Boga moiego.

Przy namaszczeniu ust. Przez Usta Twoie Nayświętsze, Zbawicielu moy, zólcia i octem przy Męce napawane, proszę Cię, odpuść mi miłościwie, w czymkolwiek przez usta moje, iedząc, mówiąc, niegodnie Komunikując, Ciebie nieskończone dobro, Boga moiego obrażilem.

Przy namaszczeniu rąk. Przez Ręce Twoie Nayświętsze Panie Jezu, dla mnie na Krzyżu przybite, zebrzę miłosierdzia Twoiego, odpuść mi z dobroci Twoiey, w czymemciękolwiek (!), nieskończone dobro, dotykaniem, albo złym ręku moich zażyciem, obraził.

Przy namaszczeniu nóg. Przez Nogi Nayświętsze Twoie, Zbawicielu moy, tak wiele trudow w szukaniu zbawienia moiego sfatygowane, y okrutnemi gwoźdzmi do krzyża przybite, proszę Cię, odpuśćże mi, w czymemkolwiek, z drogi przykazań Twoich wykroczył.³⁵

Brak bliższych wyjaśnień nie rozwiązuje pytania kiedy i przez kogo modlitwy te były odmawiane. Umieszczenie ich w rytuale bezpośrednio po formule łacińskiej zdaje się sugerować nawet, że mógł je odmawiać sam szafarz sakramentu namaszczenia. Również specjalna księga dla chorych z roku 1842 podaje powyższe modlitwy pod ogólnym tytułem „Intencya” i umieszcza je po łacińskiej formule sakramentalnej.³⁶ Za taką sugestią odmawiania przez kapłana zdaje się przemawiać analogiczna księga z roku 1750, która zezwalała szafarzowi obrzędu namaszczenia odczytać choremu podobne akty.³⁷ Dla badacza życia liturgicznego w Polsce niezmiernie interesująca jest wskazówka rytuału krakowskiego z pierwszej połowy XIX w., który po namaszczeniu oczu i odpowiedzi, „Amen” podaje „Salluberrimum esset, si Presbyter prolata forma Sacramenti latino sermone, eam patrio sermone cum aegrotante recitaret”.³⁸ Nie podaje wprawdzie żadnej wersji w języku polskim, ale rubryka ta sugeruje, że była ona znana i stosowana wobec ludzi świeckich nie znających łaciny.

Rytuały dla diecezji polskich z lat 1806-1847 podawały również cztery pouczenia na zakończenie liturgii sakramentu namaszczenia³⁹ z modlitwą „Poruczam cię tedy Bogu wszechmogącemu”.⁴⁰ Własny zestaw modlitw „Akty po przyjęciu Oleju świętego” do Chrystusa Pana. Najśw. Maryi Panny, Anioła Stróża, św. Józefa, świętych patronów oraz „Affekty Nabożne chorego do Boga” zamieścił rytuał lwowski z 1772 roku.⁴¹ W modlitwach tych oraz w praktyce pozostawienia choremu wody święconej, krzyża lub obrazu świętego można dopatrzeć się wpływu średniowiecznych traktatów *De arte bene moriendi - O sztuce dobrego umierania*.

3. Liturgia nawiedzenia chorych

Obrzęd nawiedzenia chorych, krótki i rozbudowany, został przejęty z *Rituale Romanum*.⁴² Wersja niemiecka pojawiła się najpierw w rytuale warmińskim biskupa K. Hohenzollerna w r. 1800. a następnie w niemieckiej i polskiej edycji pelplińskiej z r. 1850.⁴³ Nowy układ obrzędu na cztery różne nawiedzenia chorych w oparciu o dotychczasowe modlitwy spotykamy w katowickim *De cura infirmorum*.⁴⁴ W księgach diecezji polskich spotykamy również obrzęd „De visitatione infirmorum - O nawiedzeniu chorych”, który był kompilacją wspomnianego wyżej „De visitatione et cura infirmorum - O nawiedzeniu i trosce o chorych” oraz obrzędu „Modus iuvandi morientes - Sposób wspierania umierających”⁴⁵ i jak podają rubryki stosowano go również wobec ludzi chorych. Zawarte w księgach łacińskie akty strzeliste zostały w rytuale pelplińskim z 1850 r. oraz w wileńskim 1872, 1903 podane także w języku polskim.⁴⁶ Godne podkreślenia jest, że kapłan „Haec et his similia, poterit prudens sacerdos vulgari vel latino sermone, pro personae captu morienti suggerere - Kapłan stosownie do możliwości chorego może tymi lub tym podobnymi słowami roztropnie podsuwać myśli w języku łacińskim lub narodowym.”⁴⁷ Latynizacja tego obrzędu nastąpiła również na przełomie XIX i XX wieku.

Dla badacza życia religijnego ciekawe świadectwo przekazuje rytuał z r. 1772. Pod ogólnym tytułem „De visitatione et cura infirmorum - O nawiedzeniu i trosce o chorych” podaje trzy odrębne nawiedzenia chorych w języku polskim.⁴⁸ Każde z nich rozpoczynała stosowna katecheza.

Pierwsze nawiedzenie zmierzało do nakłonienia, przygotowania i wysłuchania spowiedzi oraz udzielenia Komunii św. Składało się z własnych modlitw, aktów wiary, miłości i czteroczęściowego aktu żalu, po którym następował sakrament pokuty i pojednania, a po nim „Litania pokutna” i łaciński obrzęd „De Communione infirmorum - O Komunii św. chorych” z modlitwą przygotowawczą do Komunii św. i dwiema modlitwami dziękczynnymi w języku polskim.

Drugie nawiedzenie przygotowywało do sakramentu namaszczenia. Po okolicznościowej katechezie chory odmawiał „Testament duchowny”⁴⁹ jako osobiste wyznanie wiary we wszystkie artykuły wiary katolickiej, wdzięczności za wytrwanie w wierze i otrzymane łaski, miłości i żalu za grzechy, a także prośby o łaskę zbawienia za przyczyną Chrystusa Pana, Najśw. Maryi Panny oraz św. Anioła Stróża. Następnie odmawiał modlitwę „Uczyniłeś mi dekret na wieki”, w której łączył swoje cierpienia z męką Pana Jezusa i prosił o szczęśliwą śmierć i miłosierdzie w chwili śmierci. Podobną myśl zawierała modlitwa „Matko Najświętsza, któraś przy konającym Synu”. Po tych modlitwach kapłan zachęcał chorego do przyjęcia sakramentu namaszczenia. W obrzędzie tym miały zastosowanie wspomniane już modlitwy namaszczenia w języku polskim. W dalszej części następował obrzęd „Benedictio super infirmum - Błogosławieństwo chorego”, a po nim modlitwy po namaszczeniu. Rytuał podawał 30 przykładów budującej śmierci zaczerpniętych z żywotów świętych, a „Knwoy Świętych Pańskich” wymieniał szczególnych orędowników i obrońców w chwili śmierci, a na końcu zamieszczał siedemnaście rad życia godnego i zasługującego na szczęśliwą śmierć.

Trzecie nawiedzenie obejmowało już „Modus iuvandi morientes - Sposób wspierania umierających” i jako liturgia umierających z powtórnią spowiedzią i Wiatykiem wykracza poza omawiany temat.

4. Błogosławienie chorych

W oficjalnych księgach liturgicznych znajduje się wiele obrzędów składających się z modlitw, nakładania rąk, pokropienia wodą święconą, czy też innych gestów oraz powiązanych z nimi atrybutów dostosowanych do poszczególnych benedykcji. Wspominamy tutaj przede wszystkim benedykcje właściwe dla rodzimej tradycji. Rytuał poznański z r. 1757 i lwowski z r. 1771 podają identyczny obrzęd „Benedictio infirmi - Błogosławienie chorego”,⁵⁰ ale źródło wrocławskie z 1847 r. pod tytułem „Benedictio infirmorum - Błogosławieństwo chorych”, poza wspólnym psalmem i czytaniem Łk 4, 38-40 wprowadza w tych obrzędach szereg innowacji.⁵¹ Trzeba jednak zaznaczyć, że benedykcje te są kompilacją znanych już modlitw. Bardziej rozbudowanym obrzędem było „Modus legendi super infirmos parvulos vel adultos - Sposób czytania nad chorymi dziećmi i dorosłymi”⁵² odbywane w kościele. Składało się z własnej modlitwy „Clementissime Deus - Najłaskawszy Boże”, trzech psalmów (50, 37, 25), czterech czytań (Jr 14, 7-9; Łk 3, 48-50; Mk 16, 15-18; J 1, 1-18), a pozostałe modlitwy spotyka się już w innych obrzędach. „Benedictio S. Vincenti danda infirmo - Błogosławieństwo św. Wincentego udzielane chorym” związane jest z kultem św. Wincentego de Paul i praktykowane w kręgu zgromadzenia księży misjonarzy. Przejawia tradycję obcą i nieznaną szerzej w Polsce, na co wskazuje rękopis z końca XVIII w. zachowany w drukowanym rytuale wrocławskim.⁵³ „Solemnis benedictio aegrotum - Uroczyste błogosławieństwa chorych” z katowickiego źródła z r. 1964 stanowi kompilację znanych już oracji, a za oryginalne można uznać jedynie nowy układ formuł i dobór wykonywanych czynności liturgicznych.⁵⁴ Szerszy zakres terytorialny miało znane od r. 1873 „Benedictio adulti aegrotantis - Błogosławieństwo chorego dorosłego”.⁵⁵ Jeszcze bardziej znany był w Polsce obrzęd obcego pochodzenia „Impositio manuum super aegros - Wkładanie rąk na chorych”, który w źródłach polskich ma trzy warianty.⁵⁶ Przede wszystkim na Litwie stosowany był obrzęd „De impositione manuum sacerdotis super aegros - O wkładaniu rąk kapłana na chorych”,⁵⁷ który wprowadza dwie nowe oracje „Domine Jesu Christe qui parvulos tibi oblatos - Panie Jezu Chryste, który dzieci Tobie ofiarowane” z własną konkluzją oraz „Quaesumus, omnipotens Deus, pueris istis - Prosimy, Wszechmogący Boże, za tymi dziećmi”, czytanie prologu ewangelii św. Jana. Szczególnie dla dzieci przeznaczone było błogosławieństwo „Benedictio infantium aegrotorum - Błogosławieństwo chorej niemowcy”,⁵⁸ które poza małymi zmianami znane było na terenie wszystkich diecezji ziem polskich.⁵⁹ Warto podkreślić troskę liturgiczną o niewiasty w stanie błogosławionym. Rytuał wileński z 1688 r. zawierał „Benedictio mulieris pregnantis. De cuius periculo dubitatur - Błogosławienie niewiast w stanie błogosławionym, o bezpieczeństwo których zachodzi obawa”, które pod zmienionym tytułem znajdowało się także w innych źródłach polskich,⁶⁰ a rytuał lwowski z r. 1771 przekazał nam obrzęd „Benedictio mulieris pro sterilitate fuganda - Błogosławieństwo niewiasty w celu oddalenia nieplodności”.⁶¹

5. Błogosławienie rzeczy dla chorych

W potrydenckich źródłach w Polsce spotykamy benedykcje pokarmów, napojów, medykamentów czy miejsc przebywania chorych. Chleb uważano

w tradycji ludowej za święty i pomocny w wielu dolegliwościach. Księgi liturgiczne przekazały nam dwa obrzędy błogosławienia chleba, ale jeden z nich pochodzi ze zbioru Marcina z Cochem.⁶² Podobnie dwie benedykcje oliwy⁶³ i trzy wina⁶⁴ nie były pochodzenia polskiego. Lekarstwa natomiast posiadały cztery benedykcje, z których „Benedictio quarumcumque medicinarum - Błogosławieństwo jakichkolwiek lekarstw”⁶⁵ i „Benedictio generalis pro rebus medicinalibus - Ogólne błogosławieństwo medykamentów”⁶⁶ znajdują się tylko w księgach pochodzenia rodzimego.⁶⁷ Obrzęd błogosławienia świecy dla umierających,⁶⁸ łaźni,⁶⁹ prześcieradeł i materiałów opatrunkowych⁷⁰ oraz noszy dla chorych są zaczerpnięte z *Rituale Romanum*.

6. Święci wspomociele chorych

Księgi liturgiczne proponowały chorym odwołanie się w określonych dolegliwościach do wstawiennictwa świętych. Własny ryt błogosławienia wina w święto św. Jana Chrzciciela przekazał rytuał lwowski z r. 1771⁷¹, a pozostałe można ułożyć w trzy charakterystyczne schematy.

Św. Błażej biskup i męczennik należy do 14 wspomocielei i wzywany był w dolegliwościach gardła, zębów i krwotoków. W dniu⁷² jego święta błogosławiono w Polsce świecę, chleb, wino, wodę i owoce, ale nie spotyka się zwyczaju rzymskiego poświęcenia oliwy.⁷³ Święci: Liboriusz patron w dolegliwościach kamicy nerkowej,⁷⁴ Apolonia od bólu zębów⁷⁵ i Łucja od chorób oczu,⁷⁶ znani byli w Polsce, ale obrzędy benedykcji przekazał jedynie rytuał wrocławski z r. 1775.

Pozostałe błogosławieństwa zachowane w księgach polskich związane były z poszczególnymi orędownikami wspólnot zakonnych i wprowadzone po zatwierdzeniu ich przez Sacra Ritum Congregatio. Należy do nich obrzęd poświęcenia wody: św. Ignacego,⁷⁷ Najśw. Maryi Panny i św. Torellego,⁷⁸ św. Wincentego de Paul,⁷⁹ św. Wincentego Ferrariusza,⁸⁰ i św. Rajmunda Nonnata⁸¹ szczególnego patrona trudnych porodów, z którym związana była także benedykcja świec.⁸²

7. Modlitwy przeznaczone dla chorych

Ciekawym przejawem rodzimej tradycji są proponowane w księgach liturgicznych zestawy modlitw dla chorych. W rytuale wrocławskim spotykamy codzienne modlitwy ranne i wieczorne,⁸³ formuły skierowane do Najśw. Maryi Panny oraz rozważania Modlitwy Pańskiej przeznaczone do stałego odmawiania.⁸⁴ W XVII w. pojawiły się „Affekty nabożne do Pana Boga”,⁸⁵ które w XVIII w. nazwano „Modlitwa codzienna, najpotrzebniejsze akty w sobie zawierająca” lub „Akty i modlitwy, które przy chorych i z choremi wzbudzać można”.⁸⁶ Zestawy te różniły się między sobą, ale wszystkie zawierały akty związane z cnotami teologicznymi oraz prośbą o szczęśliwą śmierć i zbawienie.

Charakter pasyjny posiadały modlitwy do cierpiącego Zbawiciela: „Jezu mówiący”⁸⁷ składająca się z czterdziestu siedmiu wezwań oraz „Pocałowanie ran Pana Jezusowych”⁸⁸. Już w XVII w. pojawiły się różne akty zawierzenia. Spotykamy je najpierw w rytuale krakowskim z r. 1691. Są to przede wszystkim akty wiary,⁸⁹ nadziei,⁹⁰ miłości,⁹¹ żalu⁹² oraz inne jak „Akt obietnicy poprawy” i zadośćuczynienia,⁹³ modlitwy do Najśw. Maryi Panny⁹⁴ oraz inna akty strzeliste⁹⁵.

W badanych przez nas źródłach znajdują się również modlitwy chorych odmawiane przed lub po przyjęciu sakramentów świętych. Wrocławskie *Manuale ritualis* z r. 1847 przewidywało trzy modlitwy przed i jedną po spowiedzi,⁹⁶ dwie modlitwy przed Komunią św.⁹⁷ i jedną przed sakramentem namaszczenia,⁹⁸ a nowe teksty spotyka się dopiero w ostatniej księdze przedsoborowej.⁹⁹ Po Komunii św. zamieszczono jedynie „Duszo Chrystusowa poświęć mnie”¹⁰⁰, by dopiero w ostatniej księdze przedsoborowej zamieścić trzy nowe teksty.¹⁰¹ Trzeba zaznaczyć, że wszystkie wymienione modlitwy rytuału wrocławskiego z r. 1847 miały też swoją wersję niemiecką¹⁰². *Libellus infirmitatis* Marcina z Cochem przewidywało szereg łacińskich formuł modlitewnych i litanii dla chorych, ale wydaje się, że nie miały one szerszego zastosowania w duszpasterstwie chorych¹⁰³.

Zaprezentowane obrzędy ukazały jedynie możliwości badań nad zawartością polskich ksiąg liturgicznych i nawiązują do pracy Hermana Reifenberga nad rytuałami diecezji Mainz.¹⁰⁴ Nadal jednak czeka na opracowanie liturgiczna troska o człowieka umierającego, a także badania teologicznopastoralne dziejów poszczególnych sakramentów i sakramentaliów oraz tak potrzebnego katalogu ksiąg liturgicznych w zbiorach polskich, jak zrobił to we Francji Jean-Baptiste Molin¹⁰⁵, a w Niemczech Manfred Probst¹⁰⁶.

PRZYPISY

1. W. Urban. *Agendy katolickie polskie. Encyklopedia Katolicka*. T. I. Lublin 1973 kol. 172-174.
2. *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae ceremoniarum. Ex Decreto Synodi Provinc. Petricovien. uniformem Ecclesiarum Regni Polon. usum recens editum*. Cracoviae. Officina Andreae Petricovii S. R. M. Typogr. Anno domini 1631.
3. W. Wrona. *Dzieje rytuału piotrkowskiego*. „Polonia Sacra” 4(1951)329-380.
4. „Id ut omnes, ad quos animarum cura spectat, suis in Ecclesiis habeant, atque ex ejus praescripto, tam Sacramentalia, quam Caeremonialia administrent, hortamur quemcunque in Domino, et Synodali autoritate praecipimus. Veteres autem Agendorum libros, quorum hactenus in provincia nostra usus fuit, penitus abolemus, illorumque usum temporibus perpetuis interdiximus.” Przedmowa abpa J. Wężyka. *Rituale* 1631 s. 3 nlb.
5. Por. Wrona, jw. s. 361-367.
6. W numeracji stron popełniono błąd, gdyż po stronie 186 mamy cyfrę 127 zamiast 187 i dlatego na końcu tej części mamy cyfrę 151, zamiast 211.
7. *Altera pars ritualis, de caeremoniis ecclesiasticis utpote: de benedictionibus, processionibus, et exorcismis*.
8. *Rituale sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum ex dereto Synodi Provinc. Petricovien. ad uniformem Ecclesiarum Regni Polon. et M. Ducatus Lith. wsum recens et in breve opusculum editum*. Cum scitu et permissu Officii Vilniae Typis Academiae Soc. Jesv Anno MDCXXXIII.
9. Por. tamże s. 368.
10. Por. A. Nowowiejski. *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*. T. 3 Płock 1905 s. 130-131; St. Chodyński. *Rytuały. Encyklopedia Kościelna*. Red. M. Nowodworski. Warszawa Płock Włocławek 1873-1933 i 24 s. 30-37.
11. Por. Nowowiejski. *Wykład liturgii*, jw. s. 135.
12. Por. *Vade mecum*. Warszawa 1824; *Vade mecum*. Kraków 1933.

13. Por. T. Michalak. *Nowy rytuał polski*. Włocławek 1927.
14. *Rituale sacramentorum ac aliarum Ecclesiae ceremoniarum pro Ecclesiis Regni Poloniae, et Magni Ducatus Lituaniae. Accesit Libellus infirmorum, Benedictionum et Exorcismorum*. Cum privilegio et permissu superiorum. Thorunii, ex officina Joh. Christ. Laureri MDCXCI.
15. *Infirmitatis humanae praesidium sive Libellus Infirmorum in quo breviter et practice traditur Quando administranda sint Sacramenta Infirmis. Deinde, quomodo devote orandum super Moribundis. Tertio, quomodo devote orandum super Agonizantibus*. Cum Gratia et Privilegio. Thorunii. Ex Officina Joh. Christ. Laureri MDCXCI.
16. *Libellus benedictionum et exorcismorum collectore R. P. Martino Cochem, capucino, Ex Rituali Romamno, Agenda Moguntinensi. aliisque probatis et aprobatis Autoribus. Ad commodiorem usum adjectum est Rituale Franciscan. Fr. Bernardi Sannig, Ord. S. Francisci Reform. diu et vehementer hactenus desideratum. Omnia ad praxin et ordinem tam Ecclesiasticorum quam Regularum Sacerdotum. Manuali forma editum*. Thorunii. Ex Officina, Joh. Christ. Laureri MDCXCI.
17. Por. Wrona, s. 365.
18. *Rituale Romanno-Capucinicum ad usum provinciae Poloniae juxta recentissima S. R. C. decreta necnon Synodum provincialem Petricoviensem dispositum et in duas partes divisum. In quarum prima agitur de ritibus certis anni temporibus, tam in Sacrificio Missae, quam in Officio, Divini servandis. In altera vero parte tractatur de externis quibusdam ritibus. ad religionis politiam, et domestica munia recte obeunda, pertinentibus*. Varsaviae 1772 Typis S. R. M. et Reipubl. in Collegio Scholarum Piarum.
19. *Śmierć świętobliwa człowieka chrześcijańskiego książeczka wszelkiego stanu ludziom dziwnie potrzebna y pożyteczna. Przez iednego kapłana Societatis Jesu za pozwoleniem starszych wydana. A potym z łacińskiego na polski ięzyk, od iednego katolika prawdziwego, a na ostatni koniec dobrze oglądaiącego się przetłumaczona y druku nowo podana Roku 1685 w Wilnie w drukarni Akademickiej Societatis Jesu*.
20. *Wyprawa człowieka do domu wieczności, albo dyspozycya do dobrej y szczęśliwej śmierci. Tak kapłanom chorych dysponuiących, iakoy tym, co się na śmierć gotuią, do używania potrzebna. Wielmożnym Ichmościom Państwu Janowi y Maryannie z Komornickich Kruszewskim, Cześnikostwu Ziemi Bielskiej. Starostom Wasilkowskim, Praca Drukarni Warszawskiej Societatis Jesu ofiarowana. Za dozwoleciem zwierzchności na świat wydana Roku Pańskiego 1750*.
21. *Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiasticarum Caeremoniarum ad uniformem Ecclesiae, et cleri Varmiensis usum olim synodali ordinatione concinantum nunc jussu et auctoritate Celsissimi et Reverendissimi Domini Caroli S. R. I. ex Principis Comitis de Hohenzollern Dei et Apostollicae Sedis Gratia Principis Episcopi Varmiensis, Abbatis Commendatorii Oliviensis, Equitis Aquilae Rubrae, ac. Nigrae, non solum ex Latino in Germanicum translatum, sed et plurimis sacrarum doctrinarum eruditionibus auctum et impressum*. Anno Domini MDCCC. Regiomonnti, Litteris G. L. Heering et G. C. Haberland.
22. Pominięci zostaną święci znani z tradycji ludowej i literatury dewocyjnej, którzy nie zostali wymienieni w żadnym rytuale. Por. *Życiorys św. Feliksa szczególnego patrona chorych dzieciak (...)*. Warszawa 1864; *Żywot św. Jana Rossi kapłana rzymskiego, patrona chorych na nerwy (...)*. Warszawa 1882.
23. *De Communione infirmorum. (Germanice); De Communione infirmorum. (Polonice). Manuale*. Vratislaviae 1847 s. 44-49. Por. Z. Wit. *Troska liturgiczna o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich (1631-1964)*. Lublin 1995 s. 64-66.
24. *Vor der heil. Communion. Rituale*. Varsaviae 1847 s. 151- 153; *Actes avant la s. Cmmunion*. Tamże s. 154-156; *Małda priesz Kommunjia Szwenta*. Tamże s. 1571-159; Por. *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 378-383.

25. *Rituale. Varsaviae* 1837 s. 141-143; *Rituale. Varsaviae* 1847 s. 140-142; *Rituale. Cracoviae* 1892 s. 374-375.
26. *Rituale. Dodatek. Calisii* 1732 s. 38.
27. *Rituale. Pars I. Vratislaviae* 1775 s. 165; *Rituale parvum, Vratislaviae* 1893 s. 48; *Collectio rituum. Katowice* 1963 s. 78; Por. *Enchiridion Indulgentiarum* n. 143-144; Por. *Quadragesima. EKN T. 22* s. 493; *Quadragesima. EK Chełmicki T. 33/34* s. 113. A. Arndt. *Odpusty. Podręcznik dla duchowieństwa i wiernych. Kraków* 1890 s. 267.
28. *Collectio rituum. Katowice* 1963 s.78-79.
29. „O Sakramencie ostatniego pomazania. Niechaj chory prosi o przyjęcie Wiatyku, póki jeszcze przy dobrej rekolekcji, o Olej święty, żeby go przyjął mógł. Przyimując ten Sakrament, trzy affekty niech uczyni. 1mo. Pana Boga niech prosi, aby w przyjmowaniu tego Sakramentu, Przenajświętsza Krew y Woda, która z boku zranionego Chrystusa Pana wypłynęła na Duszę jego zstąpiwszy, ostatki grzechów jego zmyła. 2do. Przy pomazaniu każdego zmysłu, z serdeczney skruchy, wszystkich których się onym zmysłem, grzechów dopuścił, niech o odpuszczenie prosi. 3tio. Niech dziękuje Panu Bogu, za tak wielkie dobrodzieystwo, że te Sakramenta, które są lekarstwem duszy, obroną, przeciw pokusom Czartowskiem, przyjąć mu, dać raczył.” *Rituale. Pars Cz. 2. Calisii* 1732 s. 61-62.
30. *Rituale. Varsaviae* 1806 s. 130-131.
31. „Pożytki Oleju świętego. 1mo. Przywrócenie zdrowia w ten czas, kiedy Pan Bóg widzi to, bydź, z wielką chwałą swoją, a pożytkiem duszy chorego. 2do. Ratunek na zniesienie chorób cierpliwie, z weselem duchownym. 3tio. Grzechy śmiertelne przypomniane na Spowiedzi, albo niepostrzeżone, albo niewiadome, gładzi. 4to. Grzechy powszednie, w których upodobanie, gładzi. 5to. Karanie, po odpuszczonych grzechach znosi pozostałe (plus minus juxta dispositionem infirmi). 6to. Ratuie, aby w nowy grzech nie wpaść, aby w dobrym trwał, zasług pomnażał, mężniejszym na zwycięstwo czartu został. 7mo. Duszy ulżenie przynosi, wzbudzaiąc w niej ufność, ku miłosierdziu Boskiemu. 8vo. Sprawuie śmierć dobrą y szczęśliwą, dostanie się do Nieba.” Tamże s. 62-63. Podobne wskazówki podaje *Rytuał lwowski*: Tu do przyjęcia Oleju świętego namówić, zalecając: że Olej święty przywraca zdrowie, kiedy Bóg widzi z chwałą tego, umacnia w cierpliwości, w chorobie, grzechy zapomniane y niewiadome gładzi, w łasce Bożej przeciw pokusom utwierdza. śmierć dobrą y szczęśliwą sprawuie”. „Przygotowanie się do Oleju świętego”. *Rituale. Leopoli* 1772 s. 119-120. Por. *Rituale. Cracoviae* 1836 s. 141.
32. Są to jeszcze: „Pojednawszy się z Bogiem przez spowiedź”. *Rituale. Varsaviae* 1847 s. 196-200; „Smutny jest stan człowieka”. *Vade mecum. Kraków* 1993 s. 40-43; „Sakrament ostatniego Namaszczenia”. *Nauka o Ostatnim Namaszczeniu. Rituale. Katowice* 1937 s. 25.
33. „Ordo ministrandi Sacramentum extremae Unctionis. (Germanice)”. *Rituale. Vratislaviae* 847 s. 207-212; „(Polonice). Tamże s. 217-223. Por. *Manuale. Vratislaviae* 1847 s. 60-66; 69-77.
34. *Collectio rituum. Katowice* 1963 s. 93; Por. *De cura infirmorum. Katowice* 1964 s. 64.
35. *Rituale. Pars 2. Kalisii* 1732 s. 56-59; *Rituale. Leopoli* 1772 s. 125-127.
36. Por. *Wyprawa na tamten świat. Lwów* 1842 s. 76-80.
37. „Peracta Extrema Unctione, poterunt legi aegro (si videbitur Sacerdoti) actus sequentes.” *Wyprawa człowieka do domu wieczności. Warszawa* 1750 s. 144-148; Por. *Święta postuga, Kalisz* 1759 s. 66-70; Z. Wit. *Troska liturgiczna o człowieka chorego w świetle polskich rytuałów potrydenckich (1631-1964). Lublin* 1995 s. 100-105.
38. *Rituale. Cracoviae* 1836 s. 42.
39. „NN. masz teraz oręż”. *Rituale. Varsaviae* 1806 s. 138-139. *Vade mecum. Cracoviae* 1887 s. 34-35; „Najmilszy Bracie lub Siostrzo! Otoś już opatrzony”. *Rituale. Varsaviae*

- 1847 s. 211-212, *Rituale*. Wilnae 1872 s. 128-129; „Uważ miły Bracie lub Siostrze”. *Rituale*. Warsaviae 1847 s. 234-236; „Czy wierzysz mocno.” Tamże s. 236.
40. *Rituale*. Warsaviae 1847 s. 236-239. Por. *Rituale*. Wilnae 1872 s. 146-147; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 394-395.
41. *Rituale*. Leopoli 1772 s. 128-131.
42. *Rituale* 1631 s. 82
43. *Rituale*. Culmae 1850 s. 115-122.
44. „Ordo visitationis infirmorum”. *De cura infirmorum*. Katowice 1964 s. 13-33.
45. Por. *Rituale* 1631 s. 90-92; *Rituale*. Wilnae 1872 s. 136-138; *Rituale*. Ratisbonae 1873 s. 164-166; *Rituale*. Cracoviae 1842 s. 192-193; *Rituale*. Wilnae 1903 s. 124-126; *Rituale*. Katoviciis 1927 s. 215-217.
46. *Rituale*. Culniae 1850 s. 121-129; *Rituale*. Wilnae 1872 s. 138; *Rituale*. Wilnae 1903 s. 125-126.
47. *Rituale*. Thorunii 1691 s. 56; *Rituale*. Wilnae 1872 s. 138 oraz wiele innych edycji.
48. Por. „Nawiedzenie Pierwsze chorego”. *Rituale*. Leopoli 1772 s. 92-113; „Nawiedzenie drugie chorego.” Tamże s. 113-157; „Nawiedzenie trzecie chorego bliskiego śmierci.” Tamże s. 158-183.
49. Tamże s. 115-117.
50. *Rituale*. Posnaniae 1757 s. 264-266; *Rituale*. Leopoli 1771 s. CXXIV-CXXIX.
51. *Manuale ritualis*. Vratislaviae 1847 s. 199-202.
52. *Rituale*. Leopoli 1771 s. CXXXVI-GXLIV.
53. *Rituale*. Vratislaviae 1775 Cz. II s. 10.
54. *De cura infirmorum*. Katowice 1964 s. 42-46.
55. *Rituale*. Ratisbonae 1873 s. 281-282; Por. *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 680-681; *Rituale*. Wilnae 1903 s. 290-291; *Rituale*. Katoviciis 1927 s. 810-821; *Collectio rituum*. Katowice 1963 s. 147-251; *Vade mecum*. Kraków 1923 s. 94-97; *Vade mecum*. Kraków 1925 s. 95-97; *Vade mecum*. Kraków 1949 s. 150-152; *Vade mecum*. Kraków 1954 s. 132-133; *De cura infirmorum*. Katowice 1964 s. 37-39; „Eadem benedictio pro pluribus infirmis” zmienia jedynie liczbę i rodzaj gramatyczny, a wszystkie modlitwy pozostają bez zmian. Por. tamże s. 39-41.
56. Por. *Rituale*. Wilnae 1735 s. 150-153; *Rituale*. Vilnae 1771 s. 155-159; *Rituale*. Polociae 1802 s. 142-146; *Rituale*. *Additamentum*. Waraviae 1847 s. 17-19; *Rituale*. Wilnae 1858 s. 303-305; *Rituale*. Wilnae 1864 s. 303-305; *Rituale*. Wilnae 1872 s. 283-285.
57. Por. *Rituale*. Wilnae 1735 s. 146-150; *Rituale*. Wilniae 1832 s. 112-115; *Rituale*. Wilnae 1858 s. 300-302; *Rituale*. *Additamentum*. Vratislaviae 1848 s. 14-16. *Rituale*. Wilnae 1864 s. 300-303; *Rituale*. Wilnae 1872 s. 281-283; *Rituale*. Wilniae 1869 s. 298-300; *Rituale*. Warsaviae-Wilnae-Leopoli 1884 s. 305-307; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 287-289; *Vade mecum*. Kraków 1933 s. 142-148.
58. *Manuale ritualis*. Vratislaviae 1847 s. 197-199; *Rituale*. Vratislaviae 1847 s. 350-353.
59. *Rituale*. Kielciis 1891 s. 64-66; Por. *Rituale*. Vratislaviae 1891 s. 511-513; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 689-692; *Ritulae*. Wilnae 1903 s. 287-289; *Rituale*. Vratislaviae 1910 s. 153-158; *Rituale*. Katoviciis 1927 s. 821-824; *Vade mecum*. Kraków 1923 s. 79-103; *Vade mecum*. Kraków 1925 s. 97-103; *Vade mecum*. Kraków 1933 s. 142-146; *Vade mecum*. Kraków 1949 s. 153-159.
60. *Rituale*. Wilnae 1688 s. 144-145; *Rituale*. Wilnae; 1832 s. 293-295; *Rituale*. Wilnae 1869 s. 291-293; *Rituale*. Wilnae 1972 s. 274-279; *Rituale*. Warsaviae-Wilnae-Leopoli 1884 s. 297-300; *Rituale*. Wilnae 1903 s. 281-283; *Rituale* Vratislaviae 1910 s. 150-153.
61. *Rituale*. Leopoli 1771 s. CLVII-CLVIII
62. „Benedictio panis pro infirmis”. *Rituale*. Wilnae 1633 s. 114-115; *Rituale*. Cracoviae 1666 s. 83-84; *Rituale*. Thorunii 1691 s. 83-84; *Rituale*. Cracoviae 1700 s. 83-84; *Rituale*. Calisii 1744 s.104; *Rituale*. Calisii 1756 s. 96-97; *Rituale*. Sandomiriae 1758

- s. 100-101; *Rituale*. Waraviae 1781 s. 150-151; „Alia benedictio panis”. *Rituale*. Polociae 1802 s. 90; „Benedictio panis vel coena, pro iisdem vexatis”. *Libellus*. Thorunii 1691 s. 177-178; „Benedictio pro infirmis comestibilium”. *Rituale*. Leopoli 1771 s. CXXXII-CXXXIV.
63. „Benedictio olei simplicis ex Rituale Romamno”. *Rituale*. Gedanii 1639 s. 97-98; *Rituale*. Polociae 1802 s. 91-92; „Benedictio olei simplicis pro infirmis”. *Rituale*. Gedanii 1639 s. 2 nbl; „Benedictio olei simplicis.” *Rituale*. Warsaviae 1806 s. 267-270; *Rituale*. Wilnae 1872 s. 391-392; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 461-462; „Benedictio olei”. *Rituale*. Katowiciis 1927-395-396.
64. „Benedictio vini pro infirmis”. *Libellus*. Thorunii 1691 s. 296-299; „Benedictio vini et olei olivarum pro infirmis”. *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 784-785; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 312; *Rituale*. Culmae 1909 s. 247-248; „Benedictio vini et olei”. *Rituale*. Calisii 11752 s. 175-176; *Rituale*. Posnaniae 1757 s. 292-297; *Rituale*. Sandomiriae 1757 s. 168-169; *Rituale*. Lublinii 1777 s. 168-169.
65. *Rituale*. Posnania 1679 s. 601-602; *Rituale*. Vilnae 1869 s. 360-361; *Rituale*. Varsaviae-Vilnae-Leopoli 1884 s. 372-273.
66. *Rituale*. Vilnae 1858 s. 360-364; *Rituale*. Vilnae 1872 s. 335-338; *Rituale*. Varsaviae-Vilnae-Leopoli 1884 s. 367-372.
67. „Benedictio medicinae cujuscunque”. *Libellus*. Thorunii 1691 s. 141; *Rituale*. Calisii 1744 s. 138; *Rituale*. Vilnae 1872 s. 338-339; *Rituale*. Varsaviae-Vilnae-Leopoli 1884 s. 372-373; „Benedictio medicinae vel brodei”. *Libellus*. Thorunii 1691 s. 175-176; „Benedictio medicinae”. Tamże s. 299-301.
68. „Benedictio candelae”. *Infirmitatis humanae*. Thorunii 1691 s. 78-79. Wszystkie edycje wileńskie XIX w. nazywają go „Benedictia candelae pro moribundis”.
69. „Benedictio balnei pro maleficiatis”. *Libellus*. Thorunii 1691 s. 110-111; *Rituale*. Calisii 1752 s. 204; *Rituale*. Sandomiriae 1757 s. 229-230; *Rituale*. Posnaniae 1757 s. 269- 270.
70. „Benedictio linteaminum pro infirmis”. *Rituale*. Vratislaviae 1891 s. 319; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 694; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 296-297; *Rituale*. Katowiciis, 1927 s. 827-828; *Collectio rituum*. Katowice 1963 s. 256-257.
71. „Benedictio vini etc. in Festo s. Joannis Evangelistae”. *Rituale*. Leopoli 1771 s. CLXIV-CLXCII.
72. „In Festa Sancti Joannis Evangelistae. Benedictio vini” lub „Benedictio vini in Festo s. Joannis Evangelistae.” *Rituale* 1631 s. 5; *Rituale*. Polociae 1802 s. 84; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 473; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 250; *Rituale*. Katowiciis 1927 s. 738-739; *Rituale Romano-Capucinicum*. Varsaviae 1772 s. 140.
73. „Benedictio panis et vini in Festo s. Blasii Episcopi et Martyris”. *Rituale*. Wilnae 1688 s. 118; *Rituale*. Wilnae 1858 s. 253; *Rituale*. Wilnae 1903 s. 265; „Benedictio panis, vini, aquae et fructuum contra gutturis aegritudinem in festo sancti Blasii Ep. et Mart”. *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 799; *Rituale*. Katowiciis 1927 s. 749-750; *Libellus*. Thorunii 1691 s. 110; *Rituale*. Wilnae 1832 s. 253; *Rituale*. Wilnae 1849 s. 402-403; *Rituale*. Wilnae 1864 s. 253; *Rituale*. Varsaviae-Vilnae-Leopoli 1884 s. 255-256; „Benedictio, Candelarum in festo s. Blasii Episcopi et Martyris”. *Rituale*. Vilnae 1832 s. 251-252; „Benedictio pomorum in festo s. Blasii contra morbum gutturis.” *Rituale*. Leopoli 1771 s. CXII-CXIII.
74. „Benedictio de iis, qui affliguntur dolore calculi, implorando intercessionem s. Liborii”. *Rituale*. Pars 2. Vratislaviae 1775 s. 84-87. Por. „Ad s. Liborium contra morbum calculi”. *Rituale*. Leopoli 1771 s. 324-325.
75. „Benedictio pro iis, qui laborant dolore oculorum, invocando intercessionem s. Luciae Virginis et Martyris”. *Rituale*. Pars 2. Vratislaviae 1775 s. 87-89.
76. „Benedictio pro iis, qui laborant dolore oculorum, invocando intercessionem s. Luciae Virginis et Martyris”. Tamże s. 90-100.

77. „Benedictio aquae s. Ignati”. *Rituale*. Vilnae 1701 s. 134-136; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 774-775; *Vade mecum*. Kraków 1923 s.120-122.
78. „Benedictia aquae infirmis praestandae. Ad consequendam sanitatem meritis et intercessione beatissimae Mariae Virginis et s. Torelli Confessoris”. *Rituale*. Vratislaviae 1891 s. 318-319; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 778; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 483-484; *Rituale*. Katoviciis 1927 s. 973.
79. „Formula benedictionis aquae s. Vincentii a Paulo pro infirmis”. *Rituale*. Cracoviae 1842 s. 791-792; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 495-496; *Rituale*. Katoviciis 1927 s. 986-987.
80. „Formula benedictionis aquae sancti Vincentii Ferrerii pro infirmis”. *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 773; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 478.
81. „Benedictia aquae in honorem s. Raymundi Nonnati pro infirmis” *Rituale*. Kataviciis 1927 s. 978-980.
82. „Benedictia candelarum in honoorem s. Raymundi Nonnati quae praesertim pro felici partu accendi solent”. Tamże s. 980-981.
83. *Manuale. Additamentum*. Vratislaviae 1841 s. 68-70; *Rituale*. Vratislaviae 1910 s. 455-456.
84. *Manuale. Additamentum*. Vratislaviae 1847 s. 76-78.
85. *Rituale*. Cracoviae 1691 s. 120-122; *Rituale*. Cracoviae 1743 s.115.
86. *Rituale*. Vilnae 1701 k. nlb 2v-3v; *Rituale*. Vilnae 1742 s. nlb 6-8; *Rituale*. Vilnae 1771 s. 165-167; *Rituale*. Polociae 1802 s. 196; *Rituale*. Varsaviae 1806 s.152. Spotyka się również inne określenia jak „Affekty nabożne, które można podawać choremu, aby je sobie wzbudzał”. *Rituale*. Varsaviae 1847 s. 239; *Rituale*. Vilnae 1872 s. 148; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 135; „Affekty nabożne, które można podawać choremu od czasu do czasu, aby je sobie wzbudzał”. *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 396.
87. *Rituale*. Varsaviae 1781 s. 112-117; *Rituale*. Polociae 1802 s. 207-212.
88. *Rituale* 1632 s. 66; *Rituale*. Cracoviae 1892 s.161.
89. *Rituale*. Cracoviae 1691 s. 121; *Rituale*. Cracoviae 1700 s. 121; *Rituale*. Cracoviae 1743 s. 121; *Rituale*. Calisii 1772 s. 217; *Rituale*. Varsaviae 1781 s. 118; *Rituale*. Vilnae 1742 s. n1b 6; *Rituale*. Vilnae 1771 s.165; *Rituale*. Polociae 1802 s. 196-197; *Rituale*. Leopoli 1771 s. XLI-XLII; *Rituale*. Varsaviae 1806 s. 169-160; *Rituale*. Varsaviae 1841 s. 246; *Rituale*. Vilnae 1872 s. 152-153; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 400; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 139.
90. *Rituale*. Cracoviae 1691 s. 121; *Rituale*. Cracoviae 1700 s. 121; *Rituale*. Cracoviae 1743 s. 121; *Rituale*. Vilnae 1742 s. nlb 7; *Rituale*. Vilnae 1771 s. 165; *Rituale*. Polociae 1802 s. 197; *Rituale*. Leopoli 1771 s. XLII-XLIII; *Rituale*. Varsaviae 1806 s. 160; *Rituale*. Vilnae 1872 s. 153; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 400; *Rituale*. Vilnae 1903 s. 139.
91. *Rituale*. Cracoviae 1691 s. 120-121; *Rituale*. Cracoviae 1743 s. 120-121; *Rituale*. Polociae 1802 s. 206-207; *Rituale*. Cracoviae 1700 s. 122; *Rituale*. Vilnae 1742 s. nlb 7; *Rituale*. Vilnae 1771 s. 165; *Rituale*. Leopoli 1771 s. XLIII-XLIV; *Rituale*. Varsaviae 1806 s. 161; *Rituale*. Varsaviae 1847 s. 247; *Rituale*. Vilnae 1872 s. 253; *Rituale*. Cracoviae 1892 s. 400-401; *Rituale*. Vilnae 1403 s. 193; *Vade mecum*. Kraków 1949 s. 87.
92. *Rituale*. Vilnae 1742 s. nlb. 7; *Rituale*. Vilnae 1771 s. 165-166.
93. *Rituale*. Vilnae 1742 s. nlb 7-8; *Rituale*. Vilnae 1771 s. 166-167.
94. *Rituale*. Polociae 1802 s. 198-199.
95. *Vade mecum*. Lublini 1894 s. 98-100; *Vade mecum*. Kraków 1949 s. 82-89.
96. „Modlitwa przed spowiedzią na uproszenie łaski Ducha Św.” *Manuale. Additamentum*. Vratislaviae 1847 s. 70-71; „Wzbudzenie żalu”. Tamże s. 71; „Przedsięwzięcie”. Tamże s. 71-72; „Modlitwa po spowiedzi”. Tamże s. 72.
97. „Modlitwa przed Komunią św.” *Manuale. Additamentum*. Vratislaviae 1847 s. 73; „Wzbudzenie trzech cnót boskich.” Tamże s. 73.

98. „Modlitwa przed Ostatnim Namaszczeniem Olejem św.” *Manuale. Additamentum. Vratislaviae* 1847 s. 74-75.
99. „Ante Sacram Communionem. Adhiberi possunt piaev invocationes positae pag. 28”. *De cura infirmorum. Katowice* 1964 s. 112; „Post Sacram Communionem”. Tamże s. 112-113; „Post unctionem infirmorum. Adhibenda est una ex orationibus positis pag. 31-33”. Tamże s. 112.
100. „Druga modlitwa św. Ignacego po Komunii św.” *Manuale. Additamentum. Vratislaviae* 1847 s. 74.
101. „Post Sacram Communionem”. *De cura infirmorum. Katowice* 1964 s. 112-113.
102. *Manuale. Additamentum. Vratislaviae* 1847 s. 38-67.
103. „Diverse orationes infirmi”; „Quinque Litaniae pro infirmis aut agonizantibus”. *Libellus infirmorum. Thornii* 1691 s. 26-53.
104. H. Reifenberg. *Sakramente, Sakramentalien und Ritualien im Bistum Mainz seit dem Spätmittelalter. Unter besonderer Berücksichtigung der Diözesen Würzburg und Bamberg*. T. 1-2. Münster 1971-1972.
105. J. B. Moli, A. Aussedat-Minvielle. *Répertoire des rituels et processionnaires imprimés conservés en France*. Paris 1984.
106. M. Probst. *Bibliographie der katholischen Ritualgedruckte des deutschen Sprachbereichs*. Münster 1993.